

УДК 94(477.4):262.2

В. О. Левицький

РОЗВИТОК ГАЛУЗЕЙ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто питання становлення та розвитку галузей легкої промисловості на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття та розкрито їх вплив на соціально-економічний розвиток краю. Проаналізовано окремі джерела з даної проблематики. Представлено загальну картину стану окремих галузей легкої промисловості.

Ключові слова: легка промисловість, товарно-грошові відносини, реформи, фабрично-заводська промисловість.

Всебічне осмислення особливостей розвитку легкої промисловості України передбачає вивчення проблем економічної історії та окремих її регіонів. Питання розвитку ремісничого і фабрично-заводського виробництва є питанням для держави не лише минулого, тому дослідження економічних процесів протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. дозволяє більш виразніше окреслити сучасні економічні та соціальні тенденції. Становлення та розвиток галузей легкої промисловості у Наддніпрянській Україні мали свою специфіку порівняно із загальноімперськими тенденціями. Регіональна історія завжди була однією з актуальних тем не лише з науково-пізнавального погляду, а й у контексті виявлення історичних коренів сучасних проблем і шляхів їх вирішення.

Мета дослідження – розкрити роль легкої промисловості в економічному та соціальному розвитку Наддніпрянської України зазначеного періоду.

Більшість робіт з питань легкої промисловості з'явилися відносно давно й мають в ряді випадків ідеологічно упереджене трактування щодо історико-економічних процесів, які відбувалися в даний період. За своїм характером ці дослідження мають часто лише загальний нарис основних процесів розвитку легкої промисловості України. Необхідність більш глибокого і всестороннього вивчення структури, організації, рівня промислового виробництва потребує розширення джерельної бази. Вирішення цього питання можливе на основі залучення різноманітних масових, статистичних та інших даних. Історіографічні праці з даної проблематики розглядають легку промисловість в контексті політики царського уряду, її ролі в економічному розвитку Росії та України. В неупереджене дослідження національної економіки внесли праці українських економістів, що перебували за кордонами Російської імперії. Так, у 1880 р. з'являється в Швейцарії праця С. Подолинського [1] про ремесла і фабрики в Україні, де вперше її господарство представлено як окрему і самостійну господарську одиницю, що повинна вступати на рівноправних позиціях до міжнародної господарської співпраці. Праця Т. Дерев'янкіна [2] присвячена дослідженню окремої форми промисловості (мануфактури) на прикладі її найбільш характерної галузі (текстильної). Монографія є першим спеціальним дослідженням української текстильної мануфактури одного з найважливіших періодів її історії – періоду розкладу і кризи феодально-кріпосницьких відносин в Україні. На основі документів автор розв'язує складний комплекс питань про закономірності формування і розвитку текстильної мануфактурної промисловості на Україні в загальному аспекті генезису промислового капіталізму. У монографії І. Гуржія [3] висвітлюється комплекс питань про розширення і зміцнення промислового та торговельного розвитку України в 60 – 90 рр. ХІХ ст. Зокрема автор висвітлює розвиток промисловості України в системі всеросійського. Велику увагу приділено українській внутрішній торгівлі, що, як стверджує автор, була складовою частиною всеросійського ринку. О. Нестеренко [4] має на меті показати промисловість України на всіх основних етапах її розвитку: період розвитку промисловості від ремесла до фабрики та розвиток фабричного виробництва в дореволюційній Україні.

Найрозвинутішою галузю легкої промисловості була переробка волокнистих речовин. До цієї галузі відносять сукупність виробництв, що зайняті переробкою рослинних і тваринних волокон. В Російській імперії особливо швидко розвивалася текстильна промисловість. На неї в 1913 р. припадало 21,6% всієї валової продукції промисловості країни. До 1914 р. в Україні було всього 6 великих текстильних підприємств: 3 в Харкові, 2 в Одесі і 1 в Луганську. В Харкові працювали дві вовномийки на українській та імпортованій з Кавказу сировині. Також один мішочно-канатний завод. В Одесі працював Чорноморський завод мотузяних виробів і джутова фабрика. В Луганську – завод з виробництва верблужих ременів, млинарських пасів, пресового сукна для олієнь [5, с. 13 – 14].

Бавовняна промисловість складалася з невеликих кустарного типу ситценабивних і фарбувально-обробних підприємств, що діяли в Катеринославській, Київській, Таврійській і в Харківській губерніях. В 1865 р. було 5 бавовняних закладів: 3 на Катеринославщині і 2 на Київщині. Обсяг виробництва у вартісному виразі на цих підприємствах дорівнював 30 860 крб. В 1875 р. діяло 7 таких закладів: 6 на Катеринославщині і 1 на Харківщині. Загальна кількість робітників становила 28, продукції вироблялось на 104 200 крб. Харківський заклад, на якому працювало 6 робітників, виробив тканин на 78 тис. крб. В 1885 р. було 8 закладів з кількістю робітників 54 і загальним виробництвом продукції на 46 600 крб. [4, с. 164]. Бавовняно-прядильна промисловість була розвинута на Херсонщині, де в 1884 р. діяло 1 підприємство з кількістю робітників 502 і вироблено продукції 19 600 пудів на 37 500 крб. Крім того, не рахуючи окремих дрібних підприємств, на Чернігівщині в 1895 р. діяло 7 ткацько-прядильних закладів з 720 робітниками і загальним виробництвом продукції на 27 900 крб. [6, с. 53].

В кращому стані була полотняна промисловість. В 1865 р. діяло 2 полотняних заклади: по одному в Катеринославській і Полтавській губерніях. Обсяг виробництва дорівнював у вартісному виразі 9300 крб., з них на Полтавщину припадало 8500 крб. В 1875 р. діяло 3 заклади: один – в Подільській і 2 – в Полтавській губерніях. На полотняній фабриці на Поділлі було зайнято 54, а на полтавських – 142 робітники. Виробництво продукції на подільській фабриці становило у вартісному виразі 16 500 крб, а на двох полтавських – 14 166 крб. В 1885 р. полотняне виробництво значно зросло. Кількість закладів становила 5, робітників – 280, вироблено продукції на 184 290 крб. Полотняні фабрики в 1885 р. розміщалися так: одна — на Полтавщині (кількість робітників – 160 і виробництво продукції на 19 290 крб.) і 4 – на Чернігівщині (робітників 120, виробництво продукції на 165 тис. крб.). В 1895 р. полотняне виробництво знову зростає: 42 заклади, робітників – 797 і загальний обсяг виробництва продукції – 413 322 крб. На Полтавщині працювало 2 полотняні фабрики з кількістю робітників 151 і виробництвом продукції на 36 372 крб.; на Чернігівщині було 40 закладів з кількістю робітників 797 і виробництвом продукції на 376 950 крб. [4, с. 165].

У правобережних губерніях слабо опиралось імпорту ткацтво. Повсюди зменшувалася кількість текстильних фабрик: з 115 у 1859 р. до 71 в 1888 р. [7, с. 255]. Втручання поміщицьких маєтків у виробництво грубих тканин обмежувалося наданням сервітутів на використання річок для вимочування сировини [8, с. 212]. На початку XX ст. в Україні було 13 промислових ткацьких підприємств із загальною кількістю робітників 239. Всі вони були зосереджені в Подільській губернії [6, с. 54].

Завдяки дешевій сировині, легкості й нарядності виробів з неї, краще була розвинена канатно-джутова промисловість. Царський уряд був змушений розгорнути її в Одесі внаслідок великого попиту на мішочно-мотузяні вироби, що були необхідними для технічного обладнання експорту збіжжя та зручністю доставки до Одеси імпортного джуту, що значно здешевлювало саму продукцію. Вигідне розташування Харкова на межі між районами багатими на коноплі та районами значного попиту на мішки й інші в'язальні вироби позитивно вплинуло на поширення канатно-джутової промисловості. В порівнянні з виробництвом в Росії питома вага української канатно-джутової промисловості в загальному обсязі виробництва прядива та інших волокнистих речовин рослинного походження наближалася до 20% [5, с. 14].

Канатна промисловість на Україні була представлена в основному дрібними промислами. Лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. Виробництво продукції на одному підприємстві в середньому дорівнювало в вартісному виразі в 1865 р. – 4893 крб., в 1875 р. – 6953 крб., в 1885 р. – 4329 крб. і в 1895 р. – 1602 крб. Найбільші підприємства розташовувалися в Харківській губернії, де на одне підприємство припадало виробленої продукції в середньому в 1895 р. – 21 187 крб. і 110 робітників, на Полтавщині – 3750 крб. і на Чернігівщині в середньому вироблялось продукції на один заклад лише 515 крб. [4, с. 166]. Найбільшим підприємством була Харківська канатна фабрика. На ній виготовляли широкий асортимент товарів. Серед них були дротяні та конопляні канати, приводні канатні ремені, мішки, брезент, шпагат, мотузки, віжки, посторонки. На місцевому ринку виник великий попит на продукцію фабрики для сільського господарства.

Парусинова промисловість на Україні в другій половині XIX ст. майже зовсім зникла. Лише на Чернігівщині вона збереглася у вигляді дрібних промислів. В 1865 р. тут був 21 заклад з виробництвом продукції на 34 010 крб., або в середньому на один заклад 1567 крб. В 1875 р. кількість підприємств зменшилась до 11 з кількістю робітників 117 і виробництвом продукції на 22 430 крб. В 1885 р. кількість закладів становила 12, робітників – 140, а виробництво продукції у вартісному виразі – 38 075 крб. Хоч в 1895 р. кількість закладів і зросла до 14, однак кількість робітників зменшилась до 72, а виробництво продукції скоротилось до 4000 крб. [4, с. 168].

Вовняна галузь текстильної промисловості була розвинена слабо. Питома вага українських губерній у виробництві Російської імперії за даними на 1912 рік становила лише 3,4%. Два недостатньо розвинуті осередки тієї галузі, Харків і Дунаївці Подільської губернії, не могли задовольнити навіть мінімальні потреби українського населення [5, с. 14].

Серед виробництв з обробки вовни найбільшої уваги на Україні заслуговує суконна промисловість, що поступово занепадала. Найбільше суконних підприємств було на Поділлі, а найбільше вироблено продукції на Чернігівщині. Якщо в середньому робітників на одне підприємство в 1885 р. припадало на Волині приблизно 11, на Київщині – 24, на Поділлі – 10, то на Чернігівщині – 187; вироблялось продукції на одному підприємстві в 1885 р. на Волині – на 3886 крб., а на Чернігівщині – на 171 895 крб. Отже, переважна більшість виробництва сукна припадала на Чернігівщину. Саме тут були зосереджені найбільші фабрики, на яких працювали кадрові промислові робітники. На Чернігівщині після реформи 1861 р. продовжували виникати нові великі суконні підприємства. Так, в 1869 р. почала працювати нова фабрика Р. Самкова, в 1871 р. – фабрика Ф. Гусєва, в 1876 р. збудована одна з найбільших суконних фабрик братів Барішникових. Ці фабрики виробляли сукно різних сортів і кольорів ціною від 75 коп. до 3 крб. і сатин та драп ціною від 2 крб. 50 коп. до 3 крб. 50 коп. за аршин. В 90-х рр. на фабриці К. Сапожкова вироблялось сукно, драп, трико, сатин і кастор. Річне виробництво досягало у вартісному виразі до 943 175 крб. Кількість робітників становила 567 – 602. Фабрика братів Барішникових мала 1059 – 211 робітників і в різні роки виробляла сукна та інших виробів на 1 617 500 крб. [4, с. 169].

Значного розвитку досягла на Україні велика фабрична вовномийна промисловість. Кількість вовномийних підприємств та робітників на них скорочувалась, зменшувався також і обсяг виробництва, але далеко не в такій мірі, як перші два показники. Очевидно, що тут одноразово відбувався енергійний процес концентрації та механізації виробництва і зростання на цій основі продуктивності праці. Якщо в 1865 р. на одне підприємство в середньому припадало виробленої продукції на 232 897 крб., то в 1895 р. – 648 100 крб. Характерно те, що вовномийне виробництво на Херсонщині весь час знижувалось, а на Харківщині,

навпаки, зростало. В 1900 р. на Україні діяло лише чотири вовномийних підприємства, з них на Харківщині – 3 із загальною кількістю робітників 686 і на Херсонщині – 1 з 148 робітниками [4, с. 174].

У 1908 р. кількість підприємств з обробки вовни в Україні дещо зросла. Так, у Чернігівській губернії налічувалось 8 підприємств з кількістю робітників 4260, у Подільській відповідно – 26 і 681, у Харківській – 2 і 561, у Київській – 4 і 155, у Волинській – 4 і 73 і в Херсонській губернії – 3 підприємства з 149 робітниками [9, с. 47 – 48].

Шкіряна промисловість в системі цензової легкої промисловості України посідала найбільше місце і в 1913 р. дорівнювала за виробництвом валової продукції 35,7%. На Україну припадало в 1912 р. понад 10% всього обсягу виробництва шкір в Росії, а за виробництвом так званих жорстких шкір, питома вага України перевищувала 16% [10, с. 22 – 23].

Незважаючи на достатню кількість української сировини, шкіряна промисловість розвивалася недостатньо. У зв'язку з швидким зростанням міського населення – ремісничого виробництва вже не вистачало. Підприємства створювалися насамперед у великих осередках торгівлі шкірами. На початках розвитку української шкіряної промисловості утворилося два найбільших осередки концентрації даної галузі: в Одесі та Бердичеві вироблялося 9/10 всієї продукції. В Україні не могло розвинути повне виробництво, внаслідок колоніального становища всієї економіки. Звідси різка диспропорція між шкіряною сировиною і виробництвом напівфабрикатів. Аналізуючи частку експорту шкіряної сировини за межі території України, спостерігаємо також, що в імпортному балансі велику питому вагу займають такі м'які шкіряні товари, як хром, шевра. За приблизними підрахунками 1/3 споживаних напівфабрикатів в українській легкій промисловості імпортувалися. В сировинному балансі заводів Київщини і Одеси частка імпортованих напівфабрикатів і дубильних матеріалів становила близько 75%. Одночасно з тих же районів Україна експортувала значну кількість сировини. Також в українській легкій промисловості, незважаючи на дефіцит м'яких шкіряних товарів, що імпортувалися, виробництво твердих (підшовняних) напівфабрикатів становило 80% від усієї продукції напівфабрикатів. Така нераціональна структура шкіряної промисловості Наддніпрянської України не могла приносити економіці високих прибутків [5, с. 13].

Виробництво з обробки шкір було створено злиттям кустарної і фабрично-заводської промисловості та характеризувалось, низьким рівнем механізації праці. Найбільшими заводами з обробки шкір були Бердичівський, Одеський і Київський. За звітами губернаторів, в 1865 р. було взято на облік 449 закладів, які виробили шкір на 1364 312 крб. Найбільша кількість шкіряних виробництв за цей рік була на Волині (126), а найменша на Харківщині (7). Проте найбільше було вироблено шкір на Київщині (на 3217-00 крб.), потім на Катеринославщині (на 205 790 крб.), на Чернігівщині (на 193 723 крб.), Херсонщині (на 177 950 крб.), а найменше на Поділлі (на 36 040 крб.), на Харківщині (на 83 220 крб.) [4, с. 175].

В Чернігівській губернії переважали заводи з дрібним виробництвом від 3 до 25 тисяч крб. Шкіряна промисловість Херсонської губернії представлена 16 заводами з 475 робітниками, з 1 070 000 крб., зосереджена переважно в м. Одеса. Найбільшими заводами були: Параскева, заснований в 1858 р., має 2 парові машини на 30 к. с., виготовляє 21,500 шкіру на 400 тис. крб., робітників – 117. Завод Коадзаки працює з двома паровими двигунами і 38 робітниками, в рік виправляє 36 200 шкір, вартістю 362 тис. крб. В Єлисаветградському повіті завод Товариства Ольвіопольського шкіряного заводу, заснований в 1869 р., виготовляє 12 тис. шкір на 180 тис. крб. На заводі одна парова машина і 70 робітників [11, с. 99].

Отже, в Україні текстильна промисловість була однією з найменш розвинутих виробництв легкої промисловості й такою вона залишалася до початку Першої світової війни. Як і в першій половині XIX ст., Україна була ринком для збуту текстильних товарів з центральних і північних районів Росії і Польщі. Також Україна була багатим джерелом сировини для текстильної промисловості Росії. Хоча кількість бавовняних підприємств дещо зросла, кількість робітників зросла майже вдвоє, але виробництво не збільшилось, а, навпаки, зменшилось. Бавовняна промисловість на Україні в другій половині XIX ст. була зовсім нерозвинута і навіть мала, так би мовити, випадковий характер. Її дрібні заклади виникали і зникали то в одній, то в іншій губернії. Слід відзначити, що в 1900 р. промисловість з обробки бавовни зникла зовсім. Полотняна промисловість в Україні, як це видно з наведених даних, була представлена відносно великими заводами, розміщувалась більш компактно, ніж текстильні виробництва, і в основному зосереджувалась на Полтавщині і Чернігівщині. Безумовно, крім згаданих закладів, дуже поширеним було домашнє виробництво полотна. Технічно суконні фабрики навіть Чернігівщини в другій половині XIX ст. не прогресували та зменшувалася якість виробів. Фабриканти визнавали, вони стали менше виробляти високоякісних сукон. Вовномийна промисловість, що в Україні в другій половині XIX ст. занепадала, все ж продовжувала відігравати ще значну роль завдяки розвитку цієї галузі в Харківській губернії. Слід відзначити, що група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні помітного розвитку. На прикладі розвитку шкіряної промисловості яскраво проявляються елементи техніко-економічної відсталості економіки Наддніпрянської України.

Джерела та література

1. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні / С. Подолинський. – Женева: Друк "Роботника" і "Громади", 1880. – 147 с.
2. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво) / Т.І. Дерев'янкін. – К.: Вид-во Акад. н. УРСР, 1960. – 127 с.
3. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90 років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Вид-во Наукова думка, 1968. – 192 с.
4. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О.О. Нестеренко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.

5. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості / Б. Винар. – Денвер: ЗДА, 1955. – 30 с.
6. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века / А.А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1957. – 308 с.
7. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
8. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
9. Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 г. // Под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – 514 с.
10. Горелик Л.Э. Вопросы экономики легкой промышленности Украинской ССР. – К., 1957. – 267 с.
11. Фабрично-заводская промышленность и торговля России с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд. департ. торговли и мануфактур министерства финансов. – СПб., 1893. – 351 с.

Levytskyi V. O. The development of the light industry in the over Dnipro Ukraine in the second half of XIX – early XX century.

The article carries material about the formation and development of light industries in the Dnipro Ukraine in the second half of XIX - early XX century and it is discovered their influencet on the social-economic development of the region. It is analyzed some sources of this subject. It is presented the general situation of some branches of the light industry.

Key words: light industry, commodity-money relations, reforms, factory-plant industry.

Левицкий В. О. Развитие отраслей легкой промышленности на Надднепрянской Украине во второй половине XIX – начале XX века.

В статье рассмотрен вопрос становления и развития отраслей легкой промышленности на Надднепрянской Украине во второй половине XIX – начале XX века и их влияние на социально-экономическое развитие края. Проанализировано отдельные источники по данной проблематике. Представлено общую картину состояния некоторых отраслей легкой промышленности.

Ключевые слова: легкая промышленность, товарно-денежные отношения, реформы, фабрично-заводская промышленность.